

बंकिमचंद्र चतर्जी (१८३८- १८९४) हे १८५७ साली स्थापन झालेल्या कलकत्ता विद्यापीठाचे पहिले पदवीधर. बी.ए. उत्तीर्ण होताच डेप्युटी मॅजिस्ट्रेट म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. पुढे ते डेप्युटी कलेक्टरच्या पदापर्यंत होचले. सरकारी नोकरीत हिंदी लोकांना लष्करी वागणूक, बदल्या या सर्व परिस्थितीत यांचे लिखाण चालूच होते. १८५७ च्या ठावाचा कालखंड त्यांनी जवळून बघितला होता. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, राजा राममोहन रॉय यांच्या विचारांमुळे बंगालमध्ये नवजागृतीची लाट पळाली होती. १८६५ साली त्यांची पहिली 'बंदबरी' 'दुर्गेशनदिनी' प्रकाशित झाली. यापाठोपाठ 'कपालकुंडला', 'मृणालिनी', 'विषवृक्ष', 'ईदिरा', 'वेंद्रशेखर' अशा कादंबऱ्या प्रदर्शन'मधून प्रकाशित होतल्या.

ते व त्यांचे वडील बंधू 'संजीवचंद्र' हे 'बंगदर्शन'चे संपादक होते. याच सुमारास यांच्या मुद्रणालयात प्रवस्थापकांकडून रिकाम्या मागी छापण्यासंबंधी ह्याविषयी सूचना आली ते ती कविता म्हणजेच 'वंदे

‘वंदे मातरम्’ गायनाचा इतिहास :

- नोव्हेंबर १८७५ मध्ये गीत लिहून पूर्ण झाले.
- जदुनाथ भट्टाचार्य यांना गीताला चाल लावण्यास सांगण्यात आले.
- हुगळी जिल्ह्यातील गोपालचंद्र धर यांनी १८७६ मध्ये राग देस-मल्हार मध्ये गीत गावले होते.
- बंकिमचंद्र यांनी १८७६ मध्ये राग देस-मल्हार मध्ये गीत गावले होते.
- १८८५ मध्ये रवींद्रनाथ टागोरांची काही जुनी कवितांवेची हिने गीताचे आधारे घेऊन ते 'वन्दे मातरम्' वा मुलांच्या कवितेत घडून आले.
- १८८६ मध्ये विष्णुचंद्र कलकत्ता येथे भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या खुल्या अधिवेशनात टागोरांनी हे गीत गायले. त्यांना पियानोवादनाची साथ मिळाली होती.
- बंकिमचंद्र संगीताचे अभ्यासक व तज्ञ दक्षिणाचरण सेन यांनी १९०१ च्या कलकत्ता येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनात गीत गायले.
- १९१३ सालच्या काकिनाडा येथील काँग्रेस अधिवेशनात मुसलमानांचा व त्यांच्या नेत्यांचा अधिकृत व विरोध धुडकावून पं. विष्णू दिगंबर पलुस्करांनी काही ठिकाणी चालीवर हे गीत म्हटले.
- रागदारीतील रचना- आनंदबिहारी तेलंग (देस राग), एस. एस. निगाणी (भैरवी), डॉ. लालमणी मिश्रा (मालकंस), बलवंतराय भट्ट (सारंग), विष्णुपंत जगजीम (सारंग), ओंकारनाथ ठाकूर (वंगीय काफी), मा. कृष्णराव (झिंजोटी) मोगबाई कुर्डिकर (खंभावती), पं. भीमसेन जोशी (देस).

बंकिमचंद्र चतर्जी

मातरम्’ गीत होय. सरकारी नोकरीत असल्यामुळे त्यांना अनेक जुनी कागदपत्रे, गॅलेटिअर्स बघायला मिळत. १७६३ ते १७८० पर्यंतच्या काळात ढाका, उत्तर बंगाल, नेपाल तराई, दिनाजपूर, रंगपूर, पूर्णिया या भागात झालेल्या ‘संन्याशांच्या बंडा’विषयीच्या कागदपत्रांच्या आधारावर ‘आनंदमठ’ कादंबरीचा जन्म झाला. ही कादंबरी १८८० ते १८८२ या त्यांच्या संपादकीय कालावधीत ‘बंगदर्शन’मधून क्रमशः प्रसिद्ध झाली व तिच्यात १८७५ मध्ये लिहिलेल्या ‘वंदे मातरम्’ गीताचा समावेश करण्यात आला. ‘वंदे मातरम्’ हे गीत १८७५ च्या नोव्हेंबर महिन्यात रचले गेले असे आता अनेक प्रमाणांवरून सिद्ध झाले आहे. ‘आमार दुर्गोत्सव’ व ‘एकटी गीत’ हे बंकिमचंद्रांचे दोन लेख व ‘कमलाकान्तेर ऐसो ऐसो’ हा पूर्णचंद्र चट्टोपाध्याय यांचा लेख, या तीनही लेखांवरून सन १८७५ च्या दुर्गापुजेत अष्टमीच्या रात्री बंकिमचंद्रांना भारतमातेचे दर्शन झाले असावे

टेबलाच्या खणातल्या कवितेची व्यवस्थापकांनी पानपूरक म्हणून मागणी केली. काहीसे नाराज होऊनच त्यांनी कविता घायला होकार दिला. एकदा त्यांच्या मुलीनेही सांगितले की, लोकांना हे गीत तितकेसे पसंत नाही. मला पण फारसे

आवडलेले नाही. ते म्हणाले, “ही कविता चांगली आहे की वाईट ते आता कळणार नाही. पण काही काळानंतर याचे महत्त्व लोकांना कळेल. त्यावेळी कदाचित मी जिवंत नसेन पण तुम्ही मात्र असा. एक दिवस असा येईल की, सारा देश व देशवासीयांच्या तोंडी हे गीत वेदमंत्रांसारखे असेल.”

अन् खरोखरी तसेच व्हायचे होते. वयाच्या अवघ्या ५६ व्या वर्षी १४/१५ कादंबऱ्या, गद्य लेखनाचे काही ग्रंथ, कवितासंग्रह व ‘वंदे मातरम्’ हा महामंत्र भारतवासीयांसाठी ठेवून बंकिमचंद्र काळाच्या पडद्याआड गेले. त्यांच्या हयातीत गीताला चाल लावणे, स्वरलेखन करणे अशा गोष्टी झाल्या खऱ्या, पण खऱ्या अर्थाने ते लोकांपुढे १८९६ साली आले; कलकत्ता येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात! खुल्या अधिवेशनात रवींद्रनाथ टागोरांनी ते गायिले. पण त्यानंतर १० वर्षांनी बंगालच्या फाळणीच्या वेळी ते जनमानसात रुजायला सुरुवात झाली. प्रशासकीय सोयीसाठी केलेली फाळणी इतकी

(रवींद्रनाथांच्या रेकॉर्डचा अपवादाने) नष्ट झाले आहे. केवळ दोनच शब्द असलेले मंत्रवत् अक्षरांची जादू व मोहिनी इतक्या होती की सर्व प्रकारची बंदी व बंधने डेऊन हे

‘वंदे मातरम्’ गायनाचे काही विलक्षण अनुभव-

१) मा. कृष्णराव फुलंब्रीकर यांनी अनेक रागांमध्ये कंठ व वाद्यमेळांमध्ये या गीताला चाली लावून दिल्या. स्वातंत्र्यपूर्व काळात रेडिओवरील कार्यक्रम संपत आला असताना एकदम ‘वंदे मातरम्’ म्हणायला सुरुवात केली. पण हा प्रयत्न अयशस्वी झाल्यामुळे त्यांनी रेडिओवरील कार्यक्रमांवर बहिष्कारच टाकला. दरम्यान १९३८च्या सुमारास त्यांची झिंजोटी रागावर आधारित चालीवरची रेकॉर्ड मिळाली. पुढे मात्र स्वातंत्र्य मिळाल्यावर १९४७ सालच्या रेडिओ कार्यक्रमात ‘वंदे मातरम्’ गाऊनच त्यांनी हा बहिष्कार उठवला.

२) पं. ओंकारनाथ ठाकूर काफी रागात ‘वंदे मातरम्’ म्हणत. त्याला त्यांनी वंगीय काफी असे नाव दिले असून ही रेकॉर्ड सुमारे साडेपाच-सहा मिनिटांची आहे. मैफिलीत मात्र ‘वंदे मातरम्’ हे गीत ‘चीज’ आहे असे मानून की काय ते तासन्तास गात. ते गायन विद्वत्तापूर्ण असले तरी काहीसे कंटाळा आणणारे व गीताच्या मूळ हेतूला बाधा आणणारे वाटते.

३) वि. दे. अंभईकरांनी फार लहानपणापासून ‘वंदे मातरम्’ वेगवेगळ्या रागात बांधून त्याकाळच्या बहुतेक सर्व राष्ट्रीय नेत्यांना ऐकवले. त्याच्या प्रचाराकरिता ‘वंदे मातरम् कोरस पार्टी’ काढली. घटना समितीच्या सभासदांना ऐकविण्याकरिता १९४९ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आग्रहावरून स्वतः गायिलेल्या रेकॉर्डसच्या नमुना प्रती घेऊन दिल्लीला गेले. त्याच्या प्रती विक्रीसाठी बाजारात आल्या नाहीत. मात्र पुढे मोगबाई कुर्डिकर यांच्या आवाजातील खंभावती रागातली ही चाल कोलंबिया लेबलवर बाजारात विक्रीला आली. यातले गायन फार उंच पट्टीतले आहे.

४) १९३९ साली काँग्रेसचे अध्यक्ष असताना नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी अशी इच्छा व्यक्त केली की ‘वंदे मातरम्’ अशा चालीत बांधावे की सर्वांना ते एकसाथ गाता यावे व सैनिकी संचलनातपण वाजवता यावे. ‘आनंदबाजार पत्रिका’चे संपादक सुरेशचंद्र मुजुमदार यांच्याकडून नेताजींची इच्छा समजल्यावर विख्यात बंगाली संगीतकार तिमिरबरन यांनी दुर्गा रागात चाल बांधली. आनंदबाजार/ हिंदुस्थान स्टॅंडर्ड या लेबलवर १२” व्यासाची व ७८ गतीची ध्वनिमुद्रिका ‘वंदे मातरम्’ या नावानेच बनविण्यात आली. त्यात संपूर्ण ‘वंदे मातरम्’ एका बाजूला कोरस

समूहगाणाच्या रूपात तर मागच्या बाजूस वाद्यमेळावरती मुद्रित केले गेले. ही रेकॉर्ड पुढे आझाद हिंद सेनेच्या संचलनप्रसंगी व सिंगापूर नभोवाणीवरून वाजविली जात असे.

५) विश्वभारती वाद्यवृंद व हरिपाद चतर्जींच्या चालींमध्ये खास बंगाली उच्चारण ऐकावयास मिळते तर चालींवरती अभिजात पाश्चिमात्य संगीताची व गायनशैलीची छाप पडलेली ऐकावयास मिळते.

६) स्वतंत्र भारतात १९५२ साली ‘आनंदमठ’ या हिंदी/ बंगाली बोलपटात लता मंगेशकर व हेमंतकुमार यांच्या आवाजात संपूर्ण ‘वंदे मातरम्’ गायले गेले आहे. चित्रपटातील प्रसंगाची मागणी असेल त्याप्रमाणे गीत बनविले जाते. हे गीत अतिशय जलद लयीमध्ये गायिलेले आहे व त्यामुळे ती भारतमातेची पूजा किंवा आरती न वाटता समरगीत/ स्फूर्तिगीत वाटते. लता मंगेशकरांनी १९९८ साली स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त हे गीत त्याच चालीत नव्याने ध्वनिमुद्रित केले. मात्र जुन्या व नव्या गाण्यात एका स्वरचाही फरक नाही, इतके हुबेहुब उतरले आहे.

७) ‘माते, तुला वंदन असो’ ही समर्पणाची भावना विष्णुपंत पागनीस यांच्या सारंग रागातील ध्वनिमुद्रिकेत मात्र स्पष्टपणे ऐकावयास मिळते. गीताचा काही भाग तबल्याच्या साथीसह गायला आहे. मूळ गीताते तिसरे कडवे ‘तुमि विद्या तुमि धर्म’ पासून आधी म्हटले आहे. शेवटच्या दोन ओळी ‘शामलां सरलाम, सुस्मिताम’ गाळून शेवटी पहिले कडवे ‘सुखदां वरदां’ पर्यंतच म्हटले आहे.

८) सर्वसामान्य गाण्याचे अंग अजिबात नसलेल्यांना सामूहिकपणे म्हणण्याकरिता ‘देस’ रागातली चाल सर्वात सोपी आहे. या चालीतले पहिले कडवे रोज पहाटे आकाशवाणी व दूरदर्शन केंद्रांचे प्रसारण होताक्षणी गेली अनेक वर्ष ऐकवले जाते. रेडिओत असताना पं. रवीशंकर यांनी ही चाल बांधली असे मानले जाते.

९) १४ ऑगस्ट १९९७ रोजी दिल्लीत लोकसभेचे विशेष अधिवेशन भरविण्यात आले होते. त्याप्रसंगी रात्री १२ वाजता पं. भीमसेन जोशींनी देस रागात या गीताचे गायन केले. नभोवाणी व दूरदर्शनवरून त्याचे खास प्रसारण झाले. याच कार्यक्रमात लता मंगेशकरांनी ‘सारे जहाँसे अच्छा’ म्हटले व त्याचा समारोप ‘वंदे मातरम्’ असे गाऊन केला. संसदेतले बरेचसे सभासद पुटपुटत गाणे म्हणत असलेले पाहावयास मिळाले.

Lok-Satta

Loka-Ranga 14-Nov.1999

■ सुरेश चांदवणकर

पुढे आले व ‘वंदे मातरम्’ राष्ट्रीय गीत म्हणून! आजही ‘वंदे मातरम्’ म्हणत व ऐकत असताना एक वेगळीच भावना मनात निर्माण होते, रोमांच उभे राहतात व कदाचित म्हणूनच ए. आर. रहमानसारख्या प्रतिभाशाली तरुण संगीतकाराला हेच दोन शब्द घेऊन गीत सादर करावे असे वाटले असावे.

दुर्दैवाने ‘वंदे मातरम्’चा अर्थ ‘माँ तुझे सलाम’ असा आहे, हे गीतातच सांगावे लागावे असा जमाना आला आहे. मूळ गीतातले संस्कृत, अगदी १० वीच्या परीक्षेत केवळ मार्काचे उदंड पीक काढण्याकरिता तो विषय घेणाऱ्या मुलामुलींनाही उच्चारणे व त्याचे आकलन होणे खरेच अवघड आहे. त्यामुळेच १२५व्या वर्षात प्रवेश करीत असलेले हे गीत व त्याचा इतिहास पुन्हा नव्याने लोकांपुढे येत आहे, ही खरोखरीच कौतुकास्पद घटना आहे. सामुदायिक गायनासारख्या उपक्रमांद्वारे ते उमलत्या पिढीमध्ये रुजायला मात्र हवे.

दुर्दैवाने ‘वंदे मातरम्’चा अर्थ ‘माँ तुझे सलाम’ असा आहे, हे गीतातच सांगावे लागावे असा जमाना आला आहे. मूळ गीतातले संस्कृत, अगदी १० वीच्या परीक्षेत केवळ मार्काचे उदंड पीक काढण्याकरिता तो विषय घेणाऱ्या मुलामुलींनाही उच्चारणे व त्याचे आकलन होणे खरेच अवघड आहे. त्यामुळेच १२५व्या वर्षात प्रवेश करीत असलेले हे गीत व त्याचा इतिहास पुन्हा नव्याने लोकांपुढे येत आहे, ही खरोखरीच कौतुकास्पद घटना आहे. सामुदायिक गायनासारख्या उपक्रमांद्वारे ते उमलत्या पिढीमध्ये रुजायला मात्र हवे.

प्रश्न असा आहे की, राष्ट्र + गीत = राष्ट्रगीत? असे समीकरण मांडता येते का? असे समीकरण मांडणे गरजेचे आहे का?

मुळात राष्ट्रवाद आणि रोमँटिसिझम इ. कल्पना आपल्या नाहीत. पाश्चिमात्य आणि खरे म्हणजे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी भारतावर केलेल्या कुरघोडीचा प्रतिवाद म्हणून राष्ट्रवाद निर्माण झाला. राजकीय वर्चस्वाखालच्या प्रजेला पूर्णतः आपल्या कवचात आणण्याकरिता ब्रिटिश राज्यकर्ते एका आक्रमक राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करत होते. जशास तसे, टोल्यास प्रतिटोला या न्यायाने ब्रिटिशांच्या आक्रमक भूमिकेला उत्तर देण्याकरिता भारतीय राष्ट्रवाद हळूहळू धुमसू लागला. जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत राष्ट्रवादी पडसाद उमटू लागले. संगीताचा यास अपवाद कसा असेल? थोडक्यात सांगायचे, तर राष्ट्रवाद आणि संगीत यांच्या परस्पर संबंधांचा एक वेधक परिणाम म्हणजे राष्ट्रगीताचा उदय, प्रसार व वापर वगैरे होत. राष्ट्रवाद या कल्पनेला-आणि म्हणूनच राष्ट्रगीत या कल्पनेलाही-नव्याने छेद जात असताना, सारी घडामोड ताजेपणे तपासायला काय हरकत? वंदे मातरम्चा उदय, प्रसार व वापर ही एक सांस्कृतिक घटना आहे. आणि म्हणून तिचा विचार व्यापक चौकटीत करायला हवा. सांस्कृतिक घटना कधी कधी एकट्या-दुकट्या व्यक्तीला सहसा घडवता येत नाहीत-नैमित्तिक कारण एखादी व्यक्ती असली तरी!

ढोबळ चिन्हे निर्माण करून त्यांच्या आधारे प्रजेला एकत्र बांधायचे व आधीन ठेवायचे याकडे ब्रिटिश राष्ट्रवादाच्या कार्यपद्धतीचा, त्यांच्या शासनपद्धतीचा मोहरा असे. उदा. ध्वज, गीत, घोषणा, नॅशनल अँथम (राष्ट्रगीत) या बाबी पहा.

‘गॉड सेव द क्रीन’

१८१३ साली अशी घोषणा झाली की, ईस्ट इंडिया कंपनी या ब्रिटिशांच्या व्यापारी अवताराने यापुढे ब्रिटिश राजसत्तेच्या अमलाखाली कारभार करावा. हे कंपनी सरकार १८३३ पासून ब्रिटिश राजसत्तेचा केवळ प्रशासकीय विभाग बनले. पुढे १८५७ चे अयशस्वी स्वातंत्र्ययुद्ध, १८५८ मध्ये राणीच्या अमलाचा जाहीरनामा वगैरे घडामोडी होऊन भारतात ब्रिटिश राजसत्तेचे पूर्ण प्रभुत्व प्रस्थापित झाले. याचेच जणू एक फलित म्हणजे १८७५ साली प्रिन्स ऑफ वेल्स भारताच्या दौऱ्यावर आला. त्याच्या स्वागतासाठी अहमहमिका लागली. त्याला रत्नादिकांचे नजराणे दिले गेले. राणीपुत्राला आपल्या अंतर्गृहात नेऊन, आरती ओवाळून, शंख फुंकून त्याचे एखाद्या लाडक्या नवऱ्यामुलासारखे स्वागत केले गेले. अर्थातच यावर टीका झाली- हुतकेच नाही, तर प्रहसनात्मक नाटक लिहून व सादर करून टावाळीही! (‘गजानंदो आरो युबरज’ हे त्या नाटकाचे नाव) बंकिमोना वंदे मातरम् याच

साली स्फुरले. अखेर १८७७ पासून राणी विक्टोरियाच्या साम्राज्यातले प्रजाजन म्हणून भारतीयांची गणना होऊ लागली. भारतातील मोगल अमलाची अधिकृत अखेर झाली. आपल्या साम्राज्यातील ही पौर्वात्य प्रजा आपल्याकडे फारशा आवडीने पाहत नाही आणि तसे होणे गरजेचे आहे हे जाणवायला चाणाक्ष ब्रिटिशांना फार काळ लागला नाही. यातूनच एक कल्पना निघाली : तमसातीरी गायल्या जाणाऱ्या ब्रिटिश राष्ट्रगीताची-गॉड सेव द क्रीन-ची दीक्षा राणीच्या भारतीय प्रजाजनांनाही दिली जावी.

हा एक महत्वाकांक्षी प्रकल्पच बनला! म्हणजे एक समिती स्थापली गेली. वर्तमानपत्रांतून वगैरे साधकबाधक चर्चा झाली. समितीचा सचिव हरफर्ड याने प्रस्तुत कार्याचे काही फायदे असे नोंदले (१८८२) :

१) आपण व राणीचे पौर्वात्य प्रजाजन यामधील दरी अरुंद करता येईल.

२) राजभक्ती व्यक्त करण्याचे एक माध्यम या प्रजाजनांना उपलब्ध होईल. (होय, शब्द ‘भक्ती’ असाच वापरला गेला. ‘निष्ठा’ नव्हे! भारतीयांच्या मानसिकतेला भक्ती जवळची, निष्ठा नाही असा अभिप्राय होता का?)

३) राणीच्या व्यक्तिगत चारित्र्याशी नव्या प्रजाजनांचा परिचय वाढल्यामुळे भारतीय महिलांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढेल.

४) एकाच सर्वसामर्थ्यशील शक्तीला उद्देशून गायल्या जाणाऱ्या स्तोत्राच्या प्रचारामुळे वैदिक ऐकेश्वरीवादाच्या पुनःस्थापनेत मदत होईल.

५) संगीताची सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावल्यामुळे आणि भारतीय व पाश्चिमात्य दृष्टीनेही संगीताची जोपासना करण्याचा पायंडा पाडल्यामुळे भारतीयांचे अशिष्ट वर्तन अधिक सौम्य होईल. पतितांच्या अभिरुचीत सुधारणा घडेल आणि सर्वसामान्य जनांचे नैतिक बल दुणावेल.

तमसेच्या तीरावर अशा घटना तर हुगळीच्या तटावर (व विशेषतः संगीत क्षेत्रात) काय काय चालले होते?-कारण दोन्ही बाजूच्या घटना एकमेकांना प्रतिसाद देत देतच कालौघाची दिशा ठरत होती.

टागोरांचे लेख

१८६० पासूनच बंगालमधील हिंदू मेळ्यांत राष्ट्रवादी पदे गाईली जाऊ लागली होती. भारतीय संगीत लिहिता येते आणि तसे ते लिहावे याविषयी १८७४ पासून वाद सुरू झाले. इथे मुद्दा काय ते समजून घेण्यासारखे आहे. पाश्चिमात्य संगीतकार जे जे करतात, ते ते सर्व आम्ही करू शकतो, या जिद्दीतून अनेक भारतीय संगीतकार आपापल्या संगीत लेखनपद्धती पुढे नेऊ लागले होते-भारताच्या

सर्व प्रांतांत... हा राष्ट्रवाद नाही काय? महत्त्वाचे असे की, दुसरे काही संगीतकार याच मुक्कामावर येऊ पाहत-पण उलट बाजूने! त्यांच्या मते, भारतीय संगीत लिहिता येणे शक्यच नाही इतके ते चांगले असते! असो. १८७५ त बंकिमचंद्राना वंदे मातरम् स्फुरले. तर सौरीन्द्रमोहन टागोर (यांच्याविषयी नंतर अधिक)-यांनी दोन पुस्तके प्रसिद्ध केली. एक राजपुत्राला, तर दुसरे राणीला अर्पण. पहिल्यात इंग्रजी पद्याला भारतीय संगीताचा साज चढविला होता. राणीला अर्पण केलेल्या पुस्तकात इंग्रजांच्या इतिहासावर वगैरे स्वतः टागोरांचे लेख होते.

नवनिर्मित कलकत्त्यात दोन टागोर घराणी-थोरली व धाकटी पाती म्हणण्यासारखी पाथुरिया

राष्ट्र + गीत = राष्ट्रगीत

घाट टागोरांचे वंशज सौरींद्र मोहन, तर जोरासांको टागोरांचे रवीन्द्र. पहिले घराणे नवशिक्षित. श्रीमंत, ब्रिटिशांचे थोर उपकार मानणारे. पण तरीही सनातनी. रवीन्द्रांचे पैतृक घराणेतुल्य नव्या शिक्षणाने संपन्न, श्रीमंत पण ब्रिटिशांना परकीय मानणारे व आधुनिकतावादी. दोन्ही घराण्यांच्या कार्याची विविधता व महत्ता स्तिमित करणारी. सौरीन्द्रांनी (१८४०-१९१४) संगीत हेच आपले कार्यक्षेत्र मानले होते. आपल्या दीर्घ आयुष्यात त्यांनी संगीतावर पुस्तके लिहिली. संगीत शिकवण्यासाठी शाळा काढल्या. संगीतकारांना आश्रय देऊन समारंभपूर्वक पदव्या इ. दिल्या, परदेशी विद्यापीठांना तसेच संग्रहालयांना भारतीय वाद्ये मुद्दाम बनवून घेऊन भेट दिली. यामुळे मॅहिलोन (१८४१-१९२४) या अध्वर्यू वाद्यशास्त्रज्ञाला वाद्यवर्गीकरणाची नवी पद्धती - भारतीय संगीतशास्त्राच्या आधारे मांडणे शक्य झाले. खरे पाहता यंत्रकोश (१८७५) हे टागोरांचे पुस्तक पहिले आधुनिक वाद्यशास्त्रीय प्रकाशन मानायला हवे! याशिवाय भारतीय संगीताचे लेखन करून पाश्चात्य संगीताच्या तोडीस तोड प्रसारसाहित्य तयार करण्याचा त्यांनी जणू पण केला होता! भारतीय संगीत किती संपन्न, शास्त्रशुद्ध व श्रेष्ठ हे परकी राज्यकर्त्यांना पटविण्याचा आटोकाट प्रयत्न, हेच त्यांच्या आयुष्याचे ध्येय झाले होते. धर्मसंमत नाही, म्हणून कधीही परदेशी न जाणाऱ्या सौरींद्रांना अनेक परदेशी विद्यापीठे, राज्यकर्ते वगैरेंनी मानद पदव्या दिल्या. पाश्चिमात्य सांगीतिक नकाशावर भारतीय संगीताचा सवता सुभा निश्चितीने रेखण्यासाठी यानी अविश्रांत धडपड केली. संगीत

लेखनाबाबत त्यांची भूमिका वेधक. लेखन हवे, कारण तसे केल्याने आपण राज्यकर्त्यांना आपले श्रेष्ठत्व पटवू, पण त्यासाठी राज्यकर्त्यांचे स्टाफ नोटेशन मात्र वापरणार नाही, असा त्यांचा आग्रह होता. ही सारी कामगिरी राष्ट्रवादी आहे की नाही?

पं. यदु भट्ट यांची चाल

अशा या सौरींद्रांची ब्रिटिश प्रीती राज्यकर्त्यांना मनोमन पटली होती. राणीचे स्तोत्र व नवे राष्ट्रगीत प्रसृत व्हावे म्हणून इंग्लंडमधल्या समितीने त्यांना नेमले (१८८२). त्यांनी धडाक्याने गीताला १२ निरनिराळ्या रागांत चाली दिल्या व त्या छापल्याही! भारतीय संगीतशास्त्रानुसार वेगवेगळ्या वेळी गाण्यासाठी आपण अशा चाली बांधल्या असून, कीर्तनशैली, देशी राग व अधिक भारदस्त राग यांचीही कटाक्षाने योजना केली, असे त्यांनी आवर्जून स्पष्ट केले.

शिवाय संगीतनारायण (१७९८-१७६७) या ग्रंथाचा हवाला देत त्यांनी असेही सांगितले की, राजगीत गंभीर, करुणेतून लीनतेकडे नेणारे व पूर्ण सप्तकाचा विस्तार ठेवणारे असावे, (जन गण मन चा विस्तार एका सप्तकाचा आहे!) राणीस्तोत्राचे विविध भारतीय भाषांत भाषांतर, यासाठी निधी गोळा करणे वगैरे पावले झपाट्याने उचलली जाऊ लागली. याच वर्षी (१८८२) बंकिमचंद्रांनी ‘आनंदमठ’ प्रकाशित केले. प्रस्तुत कादंबरीने वंदे मातरम्ला एक वेगळी झळळी दिली हे सर्वज्ञात आहे. आणि तरीही १८८५ साली भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या आणि युगनिर्मात्या अधिवेशनात गायले गेले ते राणीचे स्तोत्र! राष्ट्रवादाचे स्वरूप हळूहळू पक्के होत होते. ब्रिटिशविरोधाची कडवी धार हे त्याचे लक्षण क्रमाक्रमाने नक्की होत होते हाच याचा अर्थ नाही काय? म्हणून बरेच विचारमंथन होऊन १८८६ च्या अधिवेशनात वंदे मातरम् गायले गेले! चाल दिली होती पं. यदु भट्ट या प्रख्यात धृपद गायकाने. (हे रवीन्द्रनांही गुरुस्थानी होते). पुढे १८९६ च्या अधिवेशनात रवींद्रांनी स्वतः वंदे मातरम् गायले. या गीताच्या वाटचालीतला महत्त्वाचा टप्पा असा की, १९०५ च्या वंगभंगविरोधी चळवळीच्या वेळी वंदे मातरम्ला निषेधगीताचे सामर्थ्य लाभले! आता त्याची परिणामकारकता इतकी वाढली की, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी त्यावर बंदी घातली. १९०६ च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात हजारो कंठांनी ते गायले, तेव्हा या जमावावर जोरदार लाठीहल्ला झाला. याच वर्षी वंदे मातरम् या नावाचे वृत्तपत्रही निघाले. खुदीराम वंदे मातरम् हे शब्द उच्चारत फासावर चढला. भगतसिंग, आझाद वगैरे क्रांतिकारकांनी खंवीरपणे वीरमरण स्वीकारताना याच शब्दांना आपला अंतिम तारणमंत्र मानले! १९११ साली

काँग्रेसच्या अधिवेशनात जन गण मन पहिल्याने गायले गेले, तर प्रांतिक सरकारांनी १९३८ मध्ये वंदे मातरम् हेच आपले राष्ट्रगीत म्हणून स्वीकारले!

गुणचिन्ह नव्हे, प्रतीक

मुद्दा असा की, ‘गॉड सेव द क्रीन’ हे ब्रिटिशांनी लादलेले राष्ट्रगीत, तर वंदे मातरम् हे ब्रिटिशांनी लादलेल्या राष्ट्रवादाने आवश्यक म्हणून सुरुवातीला राष्ट्रगीत असले तरी अनेकांच्या भावभावनांनी पुष्ट होत होत बनलेले संस्कृतिगीत! व्यापक आवाहन, सूचकता आणि संदिग्धता हे त्यांचे गुणचिन्ह न राहता ते प्रतीक बनले! म्हणून त्याला अनेकांनी अनेक चाली लावल्या. प्रत्येक चाल गीतावरचे स्वतंत्र (व आंतरिक ऊर्मीमुळे अनिवार्य) भाष्य असते! वंदे मातरम्वर भाष्य करावीशी वाटली - प्रतीक गतिमान असते म्हणून. तर जन गण मनविषयी असा मोह पडला नाही- चिन्ह स्थिरत असते म्हणून. मुळात अँथम म्हणजे केवळ प्रासंगिक (प्रसंगबद्ध) म्हणायला हवे! रचना होय. राष्ट्ररचना (गीत) हा एक त्याचा प्रकार. अर्थातच या प्रकारच्या गीतांचा आवाका संस्कृतिगीतांपेक्षा माफक व आवाहन तोकडे! वंदे मातरम्च्या सांस्कृतिक गतिमानतेचा आणि सांगीतिक बहुविधतेचा अन्वयार्थ न लावता आल्यामुळे बरेच गोंधळ माजले! अनेक वेळा गीतातले शब्द आणि त्याचे सांगीत घटक निरनिराळ्या दिशांनी प्रवास करत असतात त्यामुळे निर्माण होणारे ताण तीव्र असतात म्हणून खरे म्हणजे गीत अधिक परिणामकारी होत असते.

वंदे मातरम्ची विविध गायने / वादने तपासली, तर काय आढळते? रवींद्रांचे गायन तीव्र, केशवराव भोळ्यांचे साचेबंद नाटकी, पागनीसांचे सोपे व ठोस भजनी वळणाचे, भास्तर कृष्णरावांचे सामूहिक प्रसन्नतेस पोषक, अर्भिकर-मोगूबाईचे संयत पण असहज, दिलीपकुमार रॉय व सुब्बलक्ष्मी यांचे कारागिरीपूर्ण व बौद्धिक, हेमंतकुमार व लता यांचे केवळ चित्रपटीय (!), पं. भीमसेन व पं. जसराज यांचे फारच मुद्दाम, वसंत देसाई यांचे मागणीनुसार तयार केलेले. विश्वभारती व जगमोहन यांचे संचलनासारख्या ढोबळ कृतींत फसलेले, पं. ओंकारनाथ यांचे गंभीर व अंतर्मुख बनविणारे, तर रेहमान यांचे वातावरण निर्मितीत गुंतलेले-एक ना दोन!

राष्ट्रवाद बाहेरच्या दबावांनी, तर संस्कृतिवाद आतल्या प्रेरणांनी आकाराला येतो- दोहोंना संगीताचा प्रतिसाद सारखा कसा असेल? विषयामुळे राष्ट्रीय (च) भासणाऱ्या, पण आशयामुळे सांस्कृतिक असणाऱ्या वंदे मातरम्चे पंख कापणे कशाचे लक्षण आहे? पारतंत्र्यातून सुटण्यासाठी राष्ट्रवाद लागला - आता राष्ट्रवादाचे आपण बंदी व्हावे काय? मला पडलेल्या प्रश्नांपैकी एक हा!

- अशोक दा. रानडे

Vande Mataram

Sir: I read both the letters on *Vande Mataram* and feel that while the criticism is correct, there are couple of serious mistakes (IE, Feb. 17). The misconception that *Jana Gana Mana* was composed and sung by Rabindranath Tagore to welcome King George V has cropped up in this letter. There is ample evidence both in literature and also on web site which clears all doubts.

Another misconception is about A. R. Rahman and his *Vande Mataram*. First of all, he is a converted Muslim (as a result of deep personal crisis). His name is Dilip Kumar and he was an expert keyboard player in Ilayraja's group. This information is available on several web sites.

Around 1997, when golden jubilee celebrations of Indian Independence was being chalked out, he came out with the album *Vande Mataram* in which he has sung an altogether different song which has the words *Vande Mataram* in it.

He has also put to music *Vande Mataram* in the same album but has not sung it in his own voice. So, to say he is a Muslim singing *Vande Mataram* is not correct.

Vande Mataram sung in Michael Jackson style music was staged at a public place in New Delhi on August 14, 1997. Around the same time Pandit Bhimsen Joshi sang it in Parliament (later Pandit Jasraj sang it one year later on August 14, 1998). All the three expositions were an insult to the song.

Do we nod our heads or clap after singing the national anthem? The whole nation watched on TV as MPs nodded their heads and clapped at the end in the special session convened on August 14 when the above-mentioned great artistes gave their short concert of *Vande Mataram*. It is really a matter for shame.

—SURESH CHANDVANKAR
sschand@tifres.in

E-mail address:
[letters-bombay@
express2.indexp.co.in](mailto:letters-bombay@express2.indexp.co.in)

IE 22/02/2000

Song of Songs

Society of Indian Record Collectors has put together 15 versions of Bankim Chandra Chatterjee's *Vande Mataram*. Now they play it for **Aruna Chakravorty**

"I was drawn into it when Milind Sabnis, the writer of the Marathi book *Vande Mataram-Ek Shodh*, came to me asking for the list of the versions of the song available on records. That set me thinking. Since then we have been asking our friends in the group and others to send us information of the songs available today. We, today, have a list of around 80 songs recorded and unrecorded," he adds.

And the collection is rich. It begins with

priate in a Pretoria setting for the film; and so on, a *Vande Mataram* set to marching tunes by Timir Baran for Subhash Chandra Bose; the entry of the song in Maharashtra and the warm embrace given to it by her musicians; Mogubai Kurdikar singing it with V D Ambhaikar, Vishnupant Pagnis, Vasant Desai, Master Krishnarao, Keshav Rao Bhole setting it to their tunes, working hard to give it an easy score so it could be used as a national anthem; Subramaniam Bharati's Tamil version of the song by songstress M S Subbulakshmi.

And Chandvankar draws up the period associated with the song; For instance, the AIR rendition of 1960 is supposed to be set to the tunes of Pandit Ravi Shankar, never credited for it since he was a staffer with Akashwani. The brief was that it should be short, easy to sing and end within 45 to 50 seconds — all the attributes of a successful national anthem. Only it came too late.

"Ambhaikar — who is still alive at 87 — had set the song to many ragas, and cut three records played to the members of Parliament in order to make it acceptable as the national anthem," remarks Chandvankar. "Even today he is very bitter and holds all the then leaders, including Nehru, responsible for choosing *Jana Gana Mana* as the national anthem. As for me... musically speaking, it is a hard song to sing or play. None of the versions of the song are easy for the common man. Besides, its lyrics being in Sanskrit are difficult, especially in today's world where children are not taught Sanskrit."

More so, the strong and abiding opposition to the song by Muslims and the Muslim League made it more convenient to choose the middle-of-the-road Tagore song. "Though *Vande Mataram* is a better song as against Tagore's, which only lists the geographical features of the country in the first stanza, which is the anthem," he points out.

Having said that, Chandvankar then plays the latest versions — A R Rahman's brave and telegenic *Ma tujhe salaam*, Pandit Jasraj's *gayaki* at Parliament in 1998, Shubha Mudgal's lusty *Jai Jai Mataram* and Kaushiki Chakravarthi's somnolent version in the Bharatbala album — only to show that the fond assurance of the founding fathers that this song will be 'equal to the national anthem' is being eroded.

For, does it behave a national anthem if Parliamentarians nod their heads as the song is sung and clap as it ends; and a 40-piece orchestra of Rahman and Mudgal with beats of Michael Jackson's *Dangerous* take away from its stature? Chandvankar asks these questions as he closes his exposition.

One could argue that it is popular; that one owes it to the faceless man who shouted out the words in 1905 to protest the Partition of Bengal; that the alliterative *sujalam, sufalam...shasyashyamalam* excites the singer's passion and the very fact that it has the emotion of a 125-year-history with it that makes it what it is; a *mantra* that binds...

But not unless one has heard the song and felt its history.

Those interested can contact Chandvankar on 2189726

WHEN *Vande Mataram* was first written by Bankim Chandra Chatterjee in 1875, he was apparently criticised for its lack of 'lyricality', its 'mellifluity', considering it was Sanskrit mixed with Bengali. But the poet — aware of the raw emotion of the song (Bankim Chandra is said to have written it in a trance when he had a glimpse of his motherland bedecked as a Goddess) — was untouched. "The potential of the poem may not be realised now. But in times to come, it will rise as a *mantra* for the country's masses," was how he is supposed to have shrugged it off.

And true to his belief, the song rose as a triumphant war cry against the Britishers; was used as an incantation beginning the Indian National Congress conventions; was put to music by persons none other than Rabindranath Tagore, V D Paluskar, Omkarnath Thakur, Master Krishnarao and many others; had musicians work overnight to set it to a score acceptable as a national anthem and then lost out to *Jana Gana Mana* as the national anthem. But Pandit Nehru and Patel decreed that the song had a 'status equal to the national anthem', and that all Parliament sessions and meetings will commence with it.

The rise and rise of *Vande Mataram*; its losing the race to *Jana Gana Mana*; but its enduring allure as the spirit of the nation. And now as a byword for pop-patriotism in its 125th year of celebration is the study of a group of committed music lovers. The Society of Indian Record Collectors (SIRC) has put together around 15 versions of the song on a cassette and is willing to play it for anyone interested. Again and again. In this sound-and-sound affair one will meet with Suresh Chandvankar, a TIFR scientist and honorary secretary of the SIRC, owner of around 10,000 gramophone records and cassettes, and chief scriptwriter of the history of the song that goes with the presentation

the most popular AIR rendition of *Vande Mataram* in Raga Desh that has only one paragraph of the original poem; one can hear the nasal tone of Rabindranath Tagore singing the song in 1896 at the Beadon Square, Calcutta, for the first time in public before the convention of the Indian National Congress; Usha Uthup giving goosebumps in the soundtrack of 'Making of the Mahatma', though entirely inapop-

Vasant Desai

वसंत देसाई

TM { वन्दे मातरम्
8475 { हिंदोस्ताँ हमारा

म्युझिक-वसंत देसाई

एक बाजू —

वन्दे मातरम्

सुजलाम् सुफलाम् मलयज शीतलाम्।

सस्य श्यामलाम् मातरम् ॥ धृ ॥

शुभ्रज्योत्स्ना - पुलकीत - यामिनीम्

फुल्लकुसुमित - द्रुमदल - शोभनीम्

सुहासिनीम् सुमधुर - भाषिणीम्

सुखदाम्, वरदाम् मातरम् ॥ १ ॥

दुसरी बाजू —

गुन गा रहे है मनमे, सारां जहाँ हमारा

सारे जहाँसे अच्छा हिंदोस्ता हमारा

अन्यायका सिंघासन इन्साफने संभाल

आपसमें अब झगडनां हैं राबेगाँ हमारा

आश्वाद हो चुका हैं हिंदोस्ता हमारा

आश्वाद हैं जहाँमें दिलशाद हैं जहाँमें

मंजिल पे आगया हैं कारवाँ हमारा

अबतक न दबसके हैं अबभी नहीं दबेंगे

आसां नहीं हैं करनां अब इम्तिहां हमारा

लेखक-फिरोज जालंधरी

TM { वंदे मातरम् (टम्पेट, साज, पियानो)
8474 { " (शिग चाघडा)TM { वंदे मातरम् (शिग चौघडा)
8476 { " (थिएटर्सओके क्ले)

Dattubuwa Tawade

दत्तुबुवा तावडे

{ वैष्णव जन तो तेने कहिये — भजन
{ रघुपति राघव राजाराम — भजन

TM 8473

एक तरफ —

वैष्णव जन तो तेने कहिये जे पीड पराई जाणे रे
परदुःखे उपकार करे तोये, मन अभिमान न आणे रे
सकळ लोकमां सहुने वंदे, निंदा न करे केनी रे
वाच काछ मन निश्चळ राखे, धन धन जननी तेनी रे
समष्टी ने तृष्णात्यागी, परस्त्री जेने मात रे
जिव्हा थकी असत्य न बोले, पर धन नव झाले हाथ रे
मोह माया व्यापे नहि जे, दठ वराग्य जेना मनमां रे
रामनामशुं ताळी लागी, सकळ तीरथ तेना तनमां रे
वणलोभी ने कपटरहित छे, काम क्रोधा निवार्या रे
भणे नरसैयो तेनुं दरशन करतां, कुळ एकोतेर तार्या रे

दुसरी तरफ —

रघुपति राघव राजाराम । पतीत पावन सीताराम
रघुपति राघव राजाराम । पतीत पावन सीताराम
ईश्वर अल्ला तेरे नाम । सबको सन्मति दे भगवान
रघुपति राघव राजाराम । पतीत पावन सीताराम
मन्दिर-मस्जिद तेरे धाम । सबको जन्म दिया भगवान
ईश्वर अल्ला तेरे नाम । सबको सन्मति दे भगवान
रघुपति राघव राजाराम । पतीत पावन सीताराम
रघुपति राघव राजाराम । पतीत पावन सीताराम

राष्ट्रगीताबद्दलचा लेख वाचला.
बंकिमचंद्र चतर्जींनी 'मातृभूमीला
वंदन करणे हा प्रत्येकाचा हक्क आहे', असा
मंत्र देऊन सुजलाम् सुफलाम् असा हा
भारत देश कसा आहे,
याचेच वर्णन त्यात केले
असून, कोणाच्याही
भावना न दुखाविणारे

'वंदेमातरम्'ची प्रतिष्ठा राखावी

असे मातृभूमीचे महत्त्व सांगितले आहे.
'वंदेमातरम्' या राष्ट्रगीताबद्दल आम्हीच
संशयाचे वादळ उठवून शब्दांचा अर्थ,
काथ्याकूट व कीस पाडण्याचा निष्कारण
खटाटोप चालू केला असून, त्यातून
निष्पन्न काहीच होत नाही. तो काळच
पारतंत्र्याचा होता आणि देश स्वतंत्र झाला
पाहिजे, याची जाणीव ज्या काही नेत्यांना
झाली, त्यात बंकिमचंद्र होते.
'वंदेमातरम्'चा उच्चार करणे हादेखील
त्याकाळी गुन्हा होता. नागपूरला १९२६
साली महात्मा गांधी आले असता,
नागपूरचा बालगायक म्हणून त्यावेळचे
पुढारी कॅ. मोरोपंत अम्यंकर यांनी
गांधीजींचा परिचय करून दिला. तेव्हा
त्यांच्या कुशीत बसवून माझे कौतुक केले
व संपूर्ण वंदेमातरम् गीत पाठ म्हणून
दाखविल्याबद्दल आशिर्वाद दिला. १९२७
मधील सायमन कमिशनच्या विरोधात
३०-३२ साली विदेशी कपड्यांची होळी
करताना तसेच डॉ. मुंजे, डॉ. हेडगेवार,

संत पाचलेगावकर महाश्राज आदींच्या
उपस्थितीतील वंदेमातरम् गीतगायनाचे
प्रसंग प्रस्तुत लेखकास स्मरतात. त्या
गीताला, चालीला मान्यता मिळविण्याचे
सुमारे १२-१५ वर्षे मी अथक प्रयत्न सर्व
हिंदुस्थानभर केले. असंख्य सभा
संमेलनांत हे गीत गाऊन जागृती
करण्याचे प्रयत्न केले. घटना समितीपुढे
काकासाहेब गाडगीळ, जेधे, दादा
धर्माधिकारी, आचार्य कृपलानी, डॉ.
बाबासाहेब आंबेडकर इ. मान्यवरांना हे
पद ऐकवून मान्यता मिळविण्यासाठी
यशस्वी प्रयत्न केले. सरहद्द गांधी, सरदार
पटेल, न. चिं. केळकर, स. का. पाटील,
डॉ. खरे, बॉम्बे क्रॉनिकलचे ब्रेल्वी इ.
मान्यवरांना भेटून त्यांना हे गीत ऐकवून,
त्यांची मते अजमाविली. अर्थात, त्यात पं.
नेहरु होतेच. पुढे 'जन गण मन' हे
भारताचे राष्ट्रगीत झाल्यावर मला
शांततामय मार्गाचे हे प्रयत्न थांबविणे भाग
पडले.

'वंदेमातरम्' गीत कोणीही कुठल्याही
चालीवर गाता येण्यासारखे असून,
अनेक कलाकारांनी ते गाऊन
लोकप्रियता मिळविली. त्यामागे पं.
पलुस्कर, मा.
कृष्णराव यांचे
योगदान दुर्लक्षित
करून चालायचे नाही.

मात्र हे गीत बैठकीतल्या गाण्याचे नसून,
केवळ राष्ट्रगीत समजूनच त्याची प्रतिष्ठा
कायम ठेवली पाहिजे. गडकरी
स्मृतिदिनानिमित्त सुंदराबाई हॉलमध्ये
झालेल्या कार्यक्रमात साने गुरुजी व सी.
डी. देशमुख यांनी मी गायलेल्या
वंदेमातरम्मध्ये थोडा बदल करण्याची
सूचना दिली. ते भावनांचा परिपोष, अर्थ,
गांभीर्य, गोडवा इ. गुणांनी युक्त असावे
असे मत बहुतेकांनी व्यक्त केले.
मातृभूमीला वंदन म्हणजे वंदनाचेच
स्वरूप त्यात यायला हवे.

शेवटी असे म्हणावेसे वाटते की,
वंदेमातरम्ची उत्पत्ती, स्थिती, परंपरा
वगैरेचा शाब्दिक कीस न काढता वरील
गुणांनी युक्त असे वंदेमातरम् गावे, याकडे
लक्ष केंद्रित करणे बरे. म्हणून पुन्हा एकदा
विनंती आहे की, 'वंदेमातरम्' हे राष्ट्रगीत
आहे. ते गायकी पद्धतीने गाण्याचे गीत
नाही.

— वि. दे. अंभईकर

hr cr. 30/8/2022

राष्ट्रभक्ती प्रेरणा का गान वन्दे मातरम्

वन्दे मातरम्

रचना - श्री. बंकिमचंद्र चटर्जी

वन्दे मातरम् ।

सुजलां सुफलां मलयजशीतलाम्

शस्यश्यामलां मातरम् ।

शुभ्रज्योत्स्नापुलकितयामिनीं

फुल्लकुसमितद्रुमदलशोभिनीं

सुहासिनीं सुमधुरभाषिणीं

सुखदां वरदां मातरम् ॥ १ ॥

वन्दे मातरम् ।

कोटि- कोटि- कण्ठ-कल-कल- निनाद- कराले,

कोटि- कोटी-भुजैर्धृत- खरकरवाले,

अबला केन मा एत बले ।

बहुबलधारिणीं नमामि तारिणीं

रिपुदलवारिणीं मातरम् ॥ २ ॥

वन्दे मातरम् ।

तुमि विद्या, तुमि धर्म

तुमि हृदि, तुमि मर्म

त्वं हि प्राणाः शरीरे

बाहुते तुमि मा शक्ति,

हृदये तुमि मा भक्ति,

तोमारई प्रतिमा गडि मन्दिरे-मन्दिरे मातरम् ॥ ३ ॥

वन्दे मातरम् ।

त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी

कमला कमलदलविहारिणी

वाणी विद्यादायिनी,

नमामि त्वाम् नमामि कमलां

अमलां अतुलां सुजलां सुफलां मातरम् ॥ ४ ॥

वन्दे मातरम् ।

श्यामलां सरलां सुस्मितां भूषितां

धरणीं भरणीं मातरम् ॥ ५ ॥

वन्दे मातरम् ।

वन्दे मातरम् शतकोत्तर रौप्यमहोत्सव जयंती समारोह

A historic song and its many settings

On November 7, 1875, on the occasion of Akshay Navami, Bankimchandra Chatterjee wrote his famous song, "Vande Mataram", at his residence in Kanthalpada, Naihati, a few miles from Calcutta. This year, Akshay Navami will be celebrated on November 5 and "Vande Mataram" will be 125 years old. That the song has surviving that long says a lot about its relevance in modern India.

This is probably the only Indian song that is still very popular, and musicians and singers want to recompose it and sing it time and again. This year's celebrations were marked by the publication of *Vande Mataram: Ek Shodh*, a book in Marathi by Milind Sabnis. This carefully researched document will soon be translated into Hindi and Marathi. An edited version of Bankimchandra's novel, *Anandamath*, was also published in Mumbai. A Mumbai-based organization, "Society of Indian Record Collectors" has traced about 100 versions of the song that were recorded in this period. These vary from the voices of Rabindranath Tagore to that of A.R. Rahman.

Bankimchandra wrote "Vande Mataram" in a moment of inspiration and later included the song in the novel. The song was written as a prayer addressed to the nation or the mother. Written in a mixture of Bengali and Sanskrit, it was severely criticized by his friends as well as by his daughter. He argued that he had written it spontaneously to express his emotions and thoughts and also predicted its popularity.

The song remained in the novel until it was sung by Rabindranath Tagore at Beadon Square in the 1886 convention of the Indian National Congress. It then became a tradition and even today, Lok Sabha and state assembly sessions begin with the recitation of the first stanza of this song. In 1905, during the partition of Bengal, a large crowd gathered outside the Town Hall to protest against the Partition and someone in the crowd cried out, "Vande Mataram".

The slogan soon became the cry of an entire nation and spread all over the country. Soon the British rulers banned the song and the slogan. Keeping in mind the popularity of the song, H. Bose Records and Nicole Record Company recorded it in

November 7 marks the 125th year of the composition of "Vande Mataram", still an important cultural anthem in India, writes **Suresh Chandvankar**

the voices of Rabindranath Tagore, Surendranath Banerjee, Satyabhusan Gupta, R.N Bose and others. Hemendra Bose had released it commercially, but the police had destroyed the factory and the records. Few copies of the record survived and we can hear the song in Rabindranath's high-pitched, nasal voice. This song has now been released on compact disc and is available along with a book.

Because of the ban, the song

Popular inspiration

became even more popular and a source of inspiration. In the pre-independence era, Vishnu Digambar Paluskar sang it in *raga Kafi* for the Congress conventions for several years. In addition to its status in political organizations, several composers and singers, both in Bengal and in Maharashtra, considered it a wonderful lyric for the expression of a certain kind of patriotism.

The song was also recorded by different Bengali singers and composers who were cashing in on its popularity. Different Bengali pronunciations and *mridanga* accompaniments were used. In the South, M.S. Subbulakshmi

has sung it with Dilip Kumar Roy, using a different *raga* and tempo for each stanza.

Several orchestral records of "Vande Mataram" were made and released commercially, to be used in public functions or meetings. On the suggestion of Subhash Chandra Bose, Timir Baran set the tune of the song in *raga Durga* and in a marching song style. This gramophone record was used for the parades of the Azad Hind Sena and was frequently broadcast over the radio from Singapore.

Several composers, musicians and singers from Bengal and Maharashtra were convinced that this song would be the anthem of independent India. Therefore they set it to a number of tunes. Most of these tunes were ultimately rejected by Jawaharlal Nehru. In a meeting of the Constitution committee, held on January 24, 1950, Rajendra Prasad announced that "Jana gana mana" would be the national anthem of independent India and "Vande Mataram" the national song, from now on to be known as the "anthem". With this all efforts ended and the recordings have now become a part of our cultural heritage.

In the post-independence era the song was used in many Hindi films. However the most famous one was in the film, *Anandamath*, which was made in both Hindi and Bengali. It was composed using a mixture of Malkauns and Bhairavi. In 1997, Usha Uthup sang it in Shyam Benegal's *Making of the Mahatma*, in a tune set by Vanraj Bhatia. It is interesting that both "Jana Gana Mana" and "Vande Mataram" have five stanzas each but only the first stanza is sung.

In 1997, India celebrated 50 years of independence. On this occasion, A.R Rahman released his music album, *Ma Tujhe Salam*. Although this album contained the original song in Desh-Malhar, the title song was readily accepted by music lovers of all generations. The video showed citizens of all ages trying to hoist the national flag. At the same time, a special session of Parliament was convened in which Bhimsen Joshi sang it in a two-minute version.

It would not be an exaggeration to say that this song is the cultural anthem of our country and can be appreciated in the various forms in which it continues to be sung today.

“ अमर है—

हिन्दुस्तान ”

गीतकार व स्वर रचनाकार:— संगीत कलानिधि मास्टर कृष्णराव

अमर है हिन्दुस्तान हमारा ।

अमर है हिन्दुस्तान ॥

अन, धन, जैसे माणिक मोती ।

चाँद सूरज अमर ल्योती ॥

प्यार करें जैसे चाँदसे तारे ।

प्यार से रहते लोग हमारे ॥

अचल हिमालय निर्मल गंगा ।

नवरत्नों की खान ॥ ऐसा ॥

अमर है हिन्दुस्तान हमारा । अमर है हिन्दुस्तान ॥ १ ॥

जिसी हिन्दू के शर सिपाही ।

(२)

खून की नदियाँ जिसने बहायी ॥
आजादी के लिये किया है ।

तन मन का बलिदान ॥ ऐसा ॥

अमर है हिन्दुस्तान हमारा । अमर है हिन्दुस्तान ॥ २ ॥
नहिं भूलेंगे किसी हिन्दू को ।

नहिं भूलेंगे हिन्दू भाषी को ॥

जान हम अपनी हिन्दू के लिये ।

करते हैं कुर्बानि, ॥ हमारा ॥

अमर है हिन्दुस्तान ॥ अमर है हिन्दुस्तान हमारा ।

अमर है हिन्दुस्तान ॥ ३ ॥

सैनिकोंको आदेश !

गीतकार व स्वर रचनाकार:— संगीत कलानिधि मास्टर कृष्णराव

होशियार रहना, होशियार रहना !

गाफिल मत रहना । दौड़ दौड़कर जाना होगा ।

आहिसो मत चलना ।

प्रातःसमयपर, पंछि मधुर तर करते सुंदर गान ।

अस गानमें भेदभाव नहीं-जैसे चाँद आँसुमौन ॥

नदियाँ, सागर, पहाड़ जंगल असे पार करना ।

आयें घुमड़कर काले बादल असेकोभी हटाना ॥ होश ॥

सख धार नृप हरिश्चंद्रकी । सत्यवचनमें रामचंद्रकी ।

कर्मयोगमें श्रीकृष्णकी याद निरंतर रखना ॥ दौड़ २ ॥

हिंदू भाषियों, हिंदू मित्रों । सेवा दिलसे करना ।

आया हाथमें “स्वराज्य” अपना असेकी रक्षा करना ॥

होशियार रहना

राष्ट्रभाषा प्रेस पुणे. नं. २

‘वंदे मातरम्’ या आपल्या राष्ट्रगीतास सव्वाशे वर्षे झाली म्हणून त्यासंबंधी आपण गौरवपूर्ण लेख छापला. इतरही अनेक ठिकाणी लेख आले; परंतु ‘वंदे मातरम्’च्या उगमाशी महाराष्ट्रातील एका आद्य क्रांतिकारकाचे झंझावाती जीवन निगडित आहे, याचा उल्लेख कोणी केलेला दिसत नाही. सर्व देशभक्तांना स्फूर्तिदायक ठरलेले ‘वंदे मातरम्’ हे गीत बंकिमचंद्रांच्या ज्या ‘आनंदमठ’ कादंबरीत समाविष्ट आहे आणि ज्याचा आशय कादंबरीतील कथानकाला पूरक आहे, ती कादंबरी लिहिण्याची प्रेरणाच मुळी आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बंडाने दिली. प्रेरणाच नव्हे तर कथानकही दिले. लेखकानेच हे आडवळणाने मान्य केले होते. ‘आनंदमठ’ वाचताना त्या काळच्या चतुर वाचकांना पदोपदी वासुदेव बळवंतांच्या तेव्हा बंगाली वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झालेल्या रोजनिशीरूपी आत्मकथनाची आठवण येत होती. याला पूरक अशा अनेक घटना त्या काळी घडल्या.

वासुदेव बळवंतांनी ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध सशस्त्र उठाव महाराष्ट्रात केला तोपर्यंत बंगालमधील लोकांना स्वातंत्र्यासाठी बंड करण्याचे माहीत नव्हते. बंगाली लोक एकतर सुधारणावादी होते किंवा ब्रिटिशधार्जीणे. बंकीमचंद्रांनीच म्हटले आहे की, संबंध भारतातच राष्ट्रीयत्व व स्वातंत्र्यप्रियता हे गुण केवळ महाराष्ट्रातच आढळून येत. त्या

मताला त्यावेळी झालेला वासुदेव बळवंतांचा उठाव हाच आधार होता.

आनंदमठ कादंबरीचे स्फूर्तिदाते वासुदेव बळवंतच होते. बंगाली विचारवंत डॉ. विमानबिहारी मुजुमदार यांनी आपल्या ग्रंथात ‘आनंदमठ आणि फडके’ या स्वतंत्र प्रकरणात अनेक दाखले देऊन हा निष्कर्ष काढला आहे. त्यात ते म्हणतात की, बंकीमचंद्रही

बझार पत्रिका’ या वृत्तपत्राने ‘थोर देशभक्त’ या अग्रलेखाने फडक्यांचा गौरव केला होता. समकालिन घटनांचे अभ्यासक असलेल्या बंकिमचंद्रांवर त्याचा प्रभाव पडला असल्यास नवल नाही. साहित्यिकच ‘आनंदमठ’मधील संथानांच्या उत्थानाचा उगम वासुदेव बळवंतांच्या रामोशांच्या उत्थानाशी असल्याचे साम्य बंगाली साहित्यिकांना लगेच जाणवले. ते संथानही

‘वंदे मातरम्’ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून मिळाली

फडक्यांप्रमाणे सरकारी नोकरीत होते आणि त्यांच्या स्वतंत्र वृत्तीचा तडफडाट तेथे होत होता. नोकरीचा त्याग न करता त्यांनी वेगळ्या प्रकारे व्यक्त केला एवढेच. ‘आनंदमठ’ कादंबरी त्यांनी १८८० साली पूर्ण केली. त्या अगोदर सहाच महिने वासुदेव बळवंतांना अटक झाली होती. त्यांच्या झडतीत मिळालेल्या आत्मचरित्राचा अनुवाद ‘समाचार पत्रिका’ या बंगाली वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाला आणि बंगालसह त्याने भारतभर खळबळ उडवून दिली. भारताची तेव्हा राजधानी असलेल्या कलकत्ता येथील सुप्रसिद्ध ‘अमृत

रामोशांप्रमाणे अर्धनग्न, अशिक्षित आणि टोळ्या बनवून लुटालुट करणारे होते. कादंबरीतील दुष्काळाची पार्श्वभूमी महाराष्ट्रातील १८७६-७७ च्या दुष्काळासारखीच आहे. वासुदेव बळवंत जसे संन्याशाच्या वेषात इंग्रजी राज्याविरुद्ध प्रचार करीत होते व अपयश आल्यावर त्यांनी आत्मार्पणाची प्रतिज्ञा केली तसेच ‘आनंदमठ’मधील भावानंद व जीवानंद रंगविले आहेत. त्यातील संन्याशांनी खजिना लुटला होता तसाच प्रयत्न वासुदेव बळवंतांनी पुण्याची ‘ट्रेझरी’ लुटण्याचा केला होता. कादंबरीतील

वाद-चर्चा ५/१२/०५

संन्याशाने तुरुंग फोडून कैद्यांना बंधमुक्त केले, तशीच योजना फडक्यांनीही आखल्याचे आपल्या आत्मचरित्रात लिहून ठेवले आहे. या सर्व घटना बंकिमचंद्रांनी या आत्मचरित्रावरूनच घेतलेल्या दिसतात. प्रख्यात बंगाली साहित्यिक चित्रंजन बंधोपाध्याय यांनीही अशी अनेक साम्यस्थळे आपल्या लेखातून दाखविली आहेत.

इंग्रजांच्या समर्थकांना हे लक्षात आले आणि त्यांनी बंकिमचंद्रांविरुद्ध ओरड करण्यास सुरुवात केली. राज्यद्रोहाचा आरोप ओढवून घेणे, त्यांच्यासारख्या ३३ वर्षे सरकारी नोकरी केलेल्यास परवडणे शक्य नव्हते. म्हणून ‘आनंदमठ’ ही धगधगती कादंबरी दुसऱ्या आवृत्तीत त्यांनी सौम्य केली. तरी त्यात ‘वंदे मातरम्’ हे स्फूर्तिगीत समाविष्ट केल्यामुळे मूळ परिणाम साधतच होता. आनंदमठ आणि वंदे मातरम् यांनी अनेक देशभक्तांना स्फूर्ती दिली आणि त्यातील अनेकजण ‘वंदे मातरम्ऽऽ’ असा घोष करीत देशासाठी फाशी गेले. याची मूळ प्रेरणा महाराष्ट्रातून झिरपली आहे याचा रास्त अभिमान आपल्याला वाटायला हवा.

- मधुसूदन फाटक
चर्नी रोड, मुंबई.

१४ नोव्हेंबर रोजी प्रसिद्ध झालेल्या 'वन्देमातरम्' विषयीच्या सुरेश चांदवणकर यांच्या लेखावरील ५ डिसेंबरच्या अंकातील मधुसूदन फाटक यांची प्रतिक्रिया वाचली.

'वन्दे मातरम्' हे काव्य आणि 'आनंदमठ' ही कादंबरी या दोन्ही साहित्यकृती बंकिमचंद्रांच्या आणि भारतीय साहित्यातील युगप्रवर्तक साहित्यकृती आहेत. मात्र मुळात या दोन्ही स्वतंत्रपणे लिहिल्या आहेत. 'आनंदमठ' ही कादंबरी 'बंगदर्शन' या बंगाली पत्रिकेतून १८८० पासून क्रमशः प्रकाशित होत होती. १८८२ मध्ये पुस्तक स्वरूपात ती प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीच्या कथानकावर आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांच्या चरित्राचा प्रभाव आहे. लेखकाने लिहिल्याप्रमाणे डॉ. विमानविहारी मुजुमदार आणि चित्ररंजन बंडोपाध्याय यांसारख्या साहित्यिकांनीही हेच अनुमान काढले आहे. प्रत्यक्ष बंकिमचंद्रांच्या पत्रव्यवहारात वा इतर लेखनात असा उल्लेख

मिळत नाही.

वासुदेव बळवंतांच्या उठावाप्रमाणेच १७६२ ते १७७४ या काळात बंगालमधील दिनाजपूर-ढाका परिसरात झालेल्या संन्याशांच्या

बंकिमचंद्रांनी 'आनंदमठ' मध्ये केला आहे. या आनंदमठ कादंबरीसारखे कोंढण 'वन्दे मातरम्' ला लाभले. परंतु 'आनंदमठ' साठी वन्देमातरम्ची निर्मिती झाली नाही. आनंदमठची

'वन्दे मातरम्'ची नव्हे, 'आनंदमठ'ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून

उठावाचाही आधार या कादंबरीला आहे. ५० हजारांहून अधिक हिंदू-मुस्लिम सैन्याने इंग्रजांवर हल्ला चढविला. यात मजनु शहा, चिराग अली, कृपानाथ, अनुप नारायण असे नेते पुढे होते. यातील अनेक संन्यासी नबाबी सेनेतून काढून टाकल्यामुळे इंग्रजांना शत्रू मानणारे सैनिक होते. या दोन्ही उठावांच्या 'सरकारी गॅझेटियर्स' मधील वर्णनांचा, त्यातील तपशीलांचा उपयोग

प्रेरणा महाराष्ट्रातून मिळाली हे अनेक अभ्यासकांनी मान्य केले आहे; पण 'वन्दे मातरम्'ची प्रेरणा मात्र वासुदेव बळवंतांचे चरित्र किंवा महाराष्ट्रातून मिळाली नाही. याचे कारण वन्दे मातरम्चा जन्म आनंदमठपूर्वी पाच वर्षे झालेला आहे.

बंगालमधील एक साहित्यिक ईश्वरचंद्र गुप्त यांना बंकिमचंद्रांनी गुरुस्थानी मानले होते. याच

ईश्वरचंद्र गुप्त यांनी १८६६ मध्ये त्यांच्या कवितेत भारताचा उल्लेख 'जननी भारतभूमी' असा केला होता.

'जननी भारत भूमि, आर केन थाक तुमि। धर्मरूप भूषाहीत हयें, तो मार कुमार यता। सकलेई ज्ञान हत, मिछे केन मर भार नये। त्याचप्रमाणे 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस'चे पूर्वरूप असलेल्या हिंदू मेळ्याच्या ११ एप्रिल १८६८ च्या दुसऱ्या अधिवेशनात रवीन्द्रनाथचें थोरले बंधू सत्येंद्रनाथ यांनी लिहिलेले 'जय भारतेर जय' हे गीत गायले गेले होते. या गीताचा 'महागीत' असा गौरव बंकिमचंद्रांनी 'वंगदर्शन' मध्ये एक लेख लिहून केला होता.

या दोन गीतांशिवाय १८७० ते १८७५ या काळातील काही घटनांमुळे वन्दे मातरम्चे बीजारोपण बंकिमचंद्रांच्या मनात झाले होते. 'चे चुंडा' या गावातील गंगातीरावरील घराच्या व्हरांड्यात वर्षा ऋतूतील एका संध्याकाळी बंकिमचंद्र बसले होते. एखादे सहज काव्य

वाद-चर्चा

सुचावे असे वाटत असताना शब्द मात्र आकाराला येत नव्हते आणि अचानक गंगेच्या पात्रात मासेमारी करणाऱ्या कोळ्यांच्या नावेमधून स्वर ऐकू आले

'साधो आंछे, मा, मनो।' दुर्गाबिले प्राण व्यजिब जान्हवी जी वने॥ गंगेच्या प्रवाहाला दुर्गारूप मानून त्यासाठी आम्ही सर्वस्वप्राणही अर्पण करू अशा आशयाच्या या लोकगीताच्या शब्दांनी बंकिमचंद्रांच्या मनातील अस्वस्थता नष्ट झाली. १८७२ च्या सुमारास घडलेली ही घटना स्वतः बंकिमचंद्रांनीच लिहून ठेवली आहे. 'वन्दे मातरम्' या गीत निर्मितीच्या काळात (१८७५) बंकिमचंद्र त्यांच्या नैहाटी कांठालपाडा या जन्मगावी निवासित होते. 'वंगदर्शन'चे संपादक म्हणून ते तेथूनच काम पाहत होते.

'वन्दे मातरम्' निर्मितीच्या एकच महिना आधी लिहिलेल्या आमार दुर्गोत्सव या लेखात त्यांनी 'वन्दे मातरम्' मधील वर्णन अतिशय तेजस्वी भाषेत गद्यात्मक स्वरूपात लिहिले आहे. 'कमलाकान्त' बंकिमचंद्रांचा मानसपुत्र. ही मातृभूमीच्या, भारतामोटेच्या दर्शनाची व्याकुळता, प्रत्यक्षदर्शन आणि त्यामुळे स्तंभित झालेला व भक्तीभावाने तिच्या चरणी लीन झालेला कमलाकान्त अतिशय समर्थपणे बंकिमचंद्रांनी रेखाटला आहे.

म्हणूनच प्रदीर्घ अशा चिंतनातून भारतभूमीचे स्वरूप त्यांच्या मनात साकार झाले होते. अविश्रांत तपस्येनंतर एखाद्या ऋषिमुनीसारख्या महात्म्याला देवाचे दर्शन व्हावे तसे बंकिमचंद्रांच्या बाबतीत झाले असावे. पण हे दर्शन झाल्यानंतर मात्र बंकिमचंद्रांनी एका आवेगात कार्तिक शु. ९-१८७५, ७ नोव्हेंबर या दिवशी हे गीत पूर्ण केले. 'वन्दे मातरम्' हे गीत 'आनंदमठ' पेक्षा संपूर्णपणे स्वतंत्रपणे निर्माण झालेली साहित्यकृती आहे. 'आनंदमठ' मध्ये त्याला केंद्रीय स्थान मिळाले असले तरी आनंदमठ या कादंबरीसाठी म्हणून मुद्दाम हे गीत लिहिले गेले नाही. या कादंबरीमुळे हे गीत लोकांपर्यंत अधिक प्रमाणात पोहोचले तरी या कादंबरीचा विचार न करताही या गीताचे स्थान मोठे आहे.

पण वन्दे मातरम्च्या निर्मितीशी मात्र या घटनांचा कोणताही संदर्भ वा संबंध नाही. लेखकाने लिहिल्यानुसार महाराष्ट्रातील या आद्य क्रांतिकारकांचे झंझावाती जीवन 'वन्दे मातरम्'शी नव्हे; तर आनंदमठ या कादंबरीशी निगडित आहे.

सुरेश चांदवणकर यांनी लेखात उल्लेख केलेल्या व या जन्मदिनी वन्दे मातरम्च्या शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी वर्षाच्या निमित्ताने पुणे येथे प्रकाशित झालेल्या 'वन्दे मातरम्- एक शोध' या पुस्तकात या घटनांचा सविस्तर परामर्श घेतला आहे.

- मिलिंद प्रभाकर सबनीस

पुणे

हा बादरायण संबंध कशासाठी?

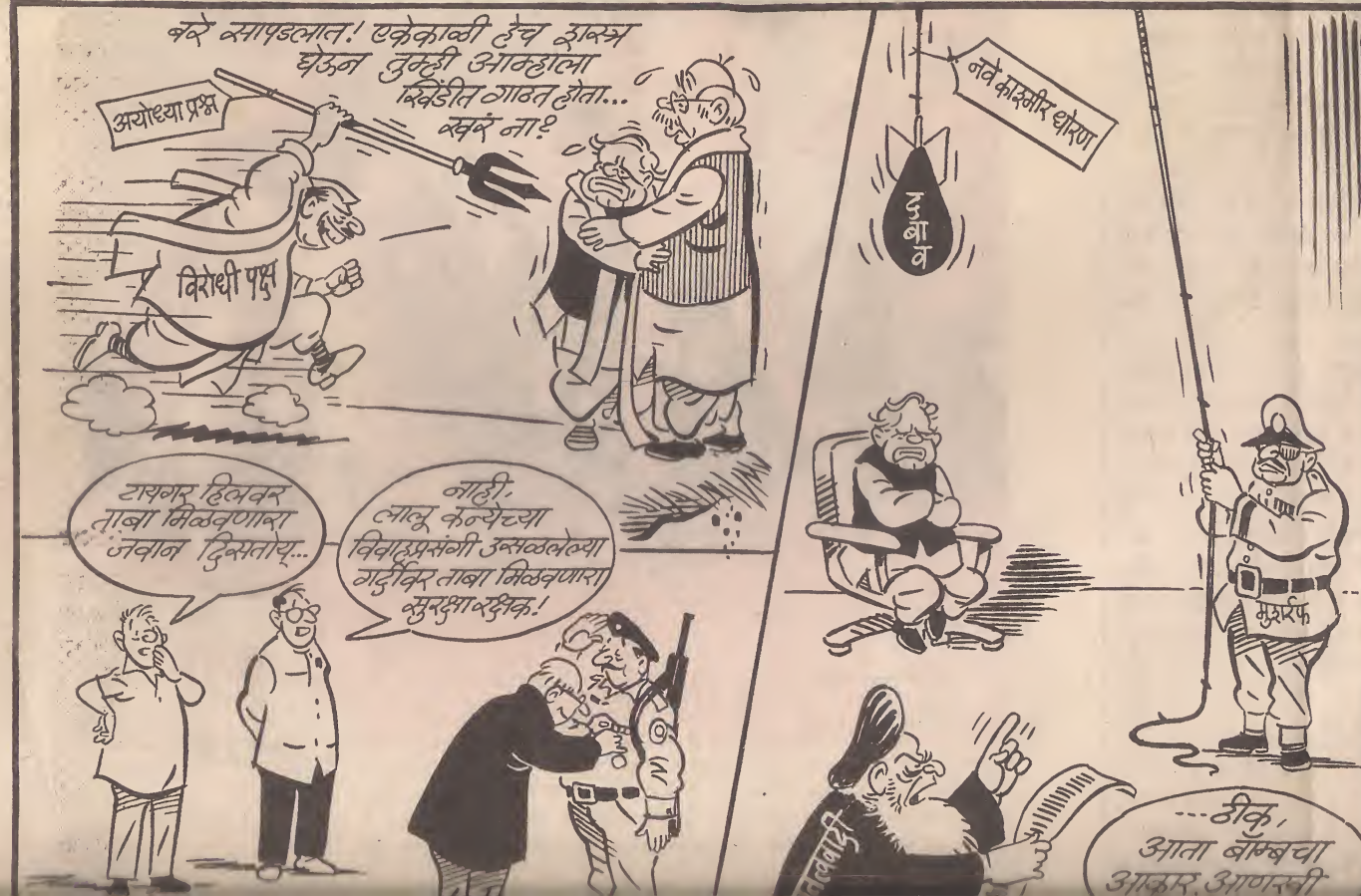
'वन्दे मातरम्'ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून मिळाली हा ५ डिसेंबरच्या 'लोकरंग' पुरवणीतील लेख वाचला. वास्तविक लेखातले अभ्यासपूर्ण संदर्भ पाहिले, तर केवळ 'आनंदमठ' ही कादंबरी लिहिण्याचीच प्रेरणा बंकीमबाबूंना महाराष्ट्राचे क्रांतीवीर वासुदेव बळवंत फडके यांच्या उज्ज्वल इतिहासातून मिळाली इतकेच महाराष्ट्राचे ऋण मान्य करावे लागेल. कारण कादंबरी लिहीत असताना त्यांना 'वन्दे मातरम्' हे गीत स्फुरले. ते त्या कादंबरीच्या कथानकात चपखल बसले व त्याला नंतर राष्ट्रगीताची मान्यताही मिळाली. याचे संपूर्ण श्रेय बंकिमचंद्रांच्या काव्य प्रतिभेलाच द्यावे लागेल, असे मला वाटते. त्यामुळे 'वन्दे मातरम्'ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून झिरपली, असा बादरायण संबंध जोडून उगीच महाराष्ट्राची अस्मिता जागवण्यात काय अर्थ आहे ?

रा. पं. नाडकर्णी,
माहीम, मुंबई.

जीव लावणारी आई

'चौऱ्यांशी वर्षांची श्यामची आई' हा कमलाकर नाडकर्णी यांनी वनमालाबाईंशी केलेला वार्तालाप (लोकरंग, २१ नोव्हेंबर) चटकन ४०-४५ वर्षांपूर्वीच्या आमच्या रम्य बालपणीच्या काळात घेऊन गेला.

त्यावेळी 'श्यामची आई' चित्रपट आम्हा मुलांना खूप आवडला होता. विशेषतः त्यामधील गोरी, घारी, देवघणी 'श्यामची आई' आई

'^{०९}वंदे मातरम' गीताच्या १२५ व्या
वर्धापनदिनानिमित्त सौदाहरण व्याख्यान -

विषय - राष्ट्रवाद आणि गीत

वक्ता - डॉ. अशोक रामडे, संगीतज्ञ

स्थळ - पुरंदरे सभागृह, पाचवा मजला

साहित्य संघ मंदिर, गिरगांव, मुंबई

रविवार दि. २८ नोव्हेंबर २०२२ रोजी

सायंकाळी पाच वाजता

सर्वांना स्नेहपूर्वक निमंत्रण!

आयोजक -

'सोसायटी ऑफ इंडियन रेवॉल्यूव्हर्स'

मुंबई.